

Nina K. Grøftehaug og Viggo Sørensen:

Tik og put

– om et par enkle lege i fortiden

I dag bruger børn og unge stadig flere timer foran tv og computer. Det opøver – efter flere eksperters udsagn – deres intellektuelle færdigheder. For 60 år siden, lige efter 2.verdenskrig, så tilværelsen helt anderledes ud. Dengang legede vi børn i flok ude på gaden eller inde i gården, så snart muligheden bød sig. Og hvad vi ikke legede! Rundbold, skjul, tagfat – røvere og soldater (hvis vi var drenge!), hinke-, sjippe- og sanglege (hvis vi var piger!) – et utal af lege. Datidens lege bidrog ikke direkte til intellektets udvikling, men de opøvede kropslige og strategiske færdigheder som hurtighed og udholdenhed, forudseenhed og rådsnarhed – i en tid, hvor dét var værdifulde egenskaber. Kan I huske de løbendes hivende vejtrækning, spændingen når man var lige ved at blive ”fundet”, udmattelsen når vi blev kaldt ind til aftensmad?

De gamle lege havde muligvis også en socialt opdragende funktion. Det mener i hvert fald idrætsforskeren Jørn Møller: *Mange vil måske anse Tagfat for asocial eller upædagogisk, fordi ... legen i princippet altid ender med at den, som alle andre kan løbe fra, ”er den”. Men netop i dette punkt er legen inde i en afgørende fase: Hvis den skal fortsætte, må de gode løbere vise en form for solidaritet, som i grunden ikke hører med til den strikte overholdelse af legens regler ... De må ”udfordre skæbnen” ... tage så store risici, at det ender med at en af dem bliver fanget. – De tvinges her (som i mange andre gamle lege) til at sætte det sociale højere end legen, hvis det hele skal glide ... Dette er en helt anden opdragelsesmæssig pointe, end den ... i nutidens sport. Her er reglerne noget upersonligt ... og der er ofte voksne til at overvåge, at de følges ...: trænere, ledere, dommere,*

forældre eller pædagoger. Forholdet til regler bliver mærkeligt ... for i og med at andre så nøje overvåger, at reglerne udnyttes ... ophører man selv med at være ansvarlig ... og det kommer let til at betyde, at en regel kun er overtrådt, når nogen påpeger det. Dermed er ansvaret, for eksempel i en fodboldkamp, for at man overhovedet opfører sig ordentligt, gjort til et dommeransvar... Hvilke konsekvenser, det har for børns modningsproces ... vides der ikke noget om.¹

Ubetvivleligt er det i hvert fald, at fælleslegene med mange deltagere udover at træne kroppen også havde en socialiserende rolle. Vi lærte at se og forholde os til konflikter og forsoningsmuligheder, vi lærte at fordømme snyd og værdsætte storsindethed. Først og fremmest lærte vi måske at respektere gældende norm, i handling såvel som sprogligt, for de gamle lege var strengt regulerede: man skulle gøre sådan og bruge netop den formulering i en given situation, for at det gjaldt – hér på stedet, ganske vist! For mange har sikkert (ved flytning eller på ferie) konstateret, at på det ny sted var det helt andre ord, det gjaldt om at kunne – som når drengen fra Jylland kommer til København, og nu *"snolder (han) henne hos Kaj, leger tagfat i stedet for tik, skjul i stedet for put, "bytter købmænd" og binder en snor i sin kælk"* (i stedet for en strikke).² Vi skal i det følgende øse af Jysk Ordbogs kilder og vise, hvordan de traditionelle udråb og legenes navne skiftede ned over halvøen – i denne omgang dog kun for et par simple fange- og gemmeleges vedkommende, for ellers ville fremstillingen sprænge alle rammer.

Kilderne, vi bygger på, er for mere end 90 %s vedkommende hentet i besvarelser af Jysk Ordbogs spørgelister³; de giver et godt billede af, hvordan råbene lød, og hvad legene hed omkring 1900 – til en vis grad også, hvordan nyere betegnelser trængte sig på og gamle blev trængt ud. Også ældre kilder fra ordbogens centralkartotek vil blive inddraget, først og fremmest til belysning af, hvordan de legendes råb kan tænkes opstået.

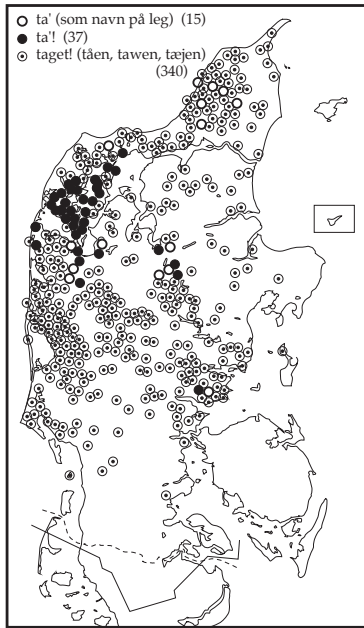
1. Fangeleg

En af de simpleste lege, praktiserbar overalt i verden, er at en fanger jagter de øvrige, har held til med hånden at røre en anden, som så "er den" og står for jagten, indtil en ny bliver fanget, etc. Banen kan

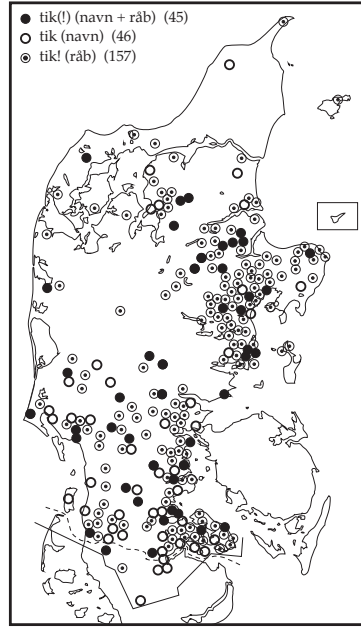
begrænses, der kan indlægges ”fredede steder”, hvor fangeren ikke må tage en (fx i begge sider af en skolegård, på begge sider af landsbygaden, ved hjørnerne af en bygning); legen kan udbygges med regler om, at de fangede skal blive stående på fangestedet, men så kan befris igen af en ikke-fanget; eller de fangede kan inddrages som fangere, dog kun midt i en fangekæde, hvor kun de to yderste har fanger-evne. Her vil vi kun beskæftige os med legens simple grundform, bevidste om at betegnelser herfra meget vel kan være overført til de mere udviklede varianter, eller omvendt. Lege af denne type var, som en meddeler siger: *uden nogen afslutning; vi blev bare ved, til vi var trætte eller blev afbrudt af andet.*

Et selvfølgeligt navn på en fangeleg er, hvad den går ud på: at fange. Men kun nogle få kilder i Østjylland kalder legen *at fange(s)*, og det hænger formentlig sammen med, at man ikke råbte *fanget!* (el. lign.), når man berørte sit ”offer”. På jysk har man typisk råbt *taget!* – i hvert fald i den periode omkring 1900, som hovedparten af vore kilder belyser. *Tåen, tawen, tæjen* el.lign. har det lydt i de fleste nørrejyske dialekter, jf. kort 1. I et mindre nordvestjysk område, som også fremgår af kortet, har man dog råbt *ta'!* Ud fra begge råb må man forvente, at legen har heddet *at (lege) ta'*, og det har vi også mange oplysninger om fra området, hvor man råbte *ta'!*, men ellers kun sparsomme oplysninger fra andre nordlige egne: lidt ned i Midtvestjylland, ind på Viborg-kanten og op i Vestvendsyssel. De få oplysninger skyldes kun delvis, at vi ikke direkte har efterspurgt dét navn; det skyldes også, at ordbogens kilder sjældent spontant meddeler så upåfaldende en betegnelse, og endelig at navnet har været under pres af de mere iørefaldende navne, vi nu skal betragte.

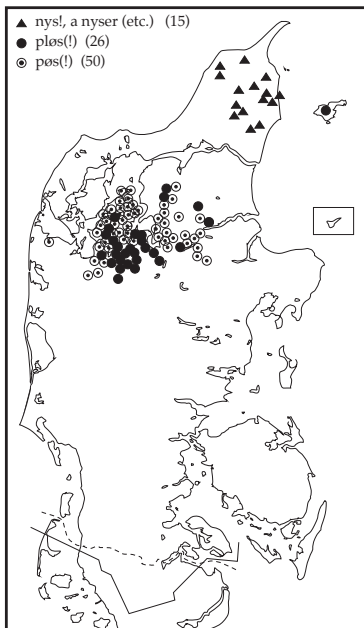
I store dele af Øst- og Sydjylland, hvor råbet kunne lyde *taget!*, hed legen hyppigst – ganske som den hyppigst hed det i Sønderjylland – *tik* (udtalt med *i* eller *e*, stedvis også som *tæk, tjek*). Grundlaget for dette navn er råbet *tik!*, som blev brugt i de selvsamme områder, når man rørte ”offeret” (evt. som variant til *taget!*), jf. kort 2. Ordet *tik* er lånt fra nedertysk (i øvrigt også som alm. verbum og substantiv: *å tik* = give et let slag; *et/en tik* = et let slag). Hvor *tik(!)* og *taget!* overlapper hinanden, ses det, at råbet *taget!* (ganske uanset kildernes antal) står langt stærkere end navnet *ta'*, så man altså meget vel kunne lege

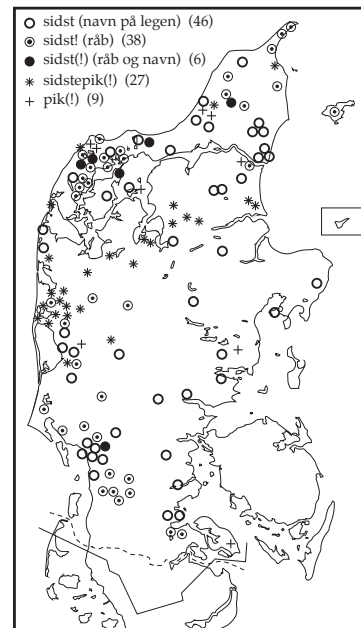
Kort 1

Kort 2

Kort 3

Kort 4

tik, men undervejs lige så gerne råbe *taget!* som *tik!* Den rimeligste forklaring er, at ordet *tik* har bredt sig sydfra, men at det i dele af Syd- og Østjylland ikke helt – og længere mod nordvest langtfra – har kunnet udkonkurrere det ældre og umiddelbart forståelige fangeråb *taget!*⁴

I et midtjysk område fra Salling over Skive-Viborg-egnen, østpå til Randers og lidt op i Vesthimmerland hed den simple fangeleg *pløs* eller *pøs* – ud fra råbet, man brugte når man rørte ”offeret”: *pløs!*, *pøs!* Da råb og navn synes at følges tæt i hele området, tillader vi os at præsentere dem under ét på kort 3.⁵ Formen med *-l-* dominerer centralt (i Skive-Viborg-egnen) og er formentlig den ældste; det lyder nemlig plausibelt, at ”*tagfat ... blev kaldt Pløs, fordi man oprindeligt skulle røre hinanden på den lap, pløsen, som afsluttede stunthosen*” (dvs. den fodløse strømpe, datidens børn gik med).⁶ Den *l-løse* form skyldes i så fald forvanskning, efter at strømpepeglosen er blevet glemt. Råbet optræder også i mere avancerede fangelege med fristeder, såsom ”hund og hare” eller ”bjergmand”.⁷

I det nordøstlige Vendsyssel råbes der *nys!* (med varianter som *nyst!* *a nyser dig*), og legen hedder tilsvarende *nys* eller *at nyse*); også hér følges råb og navn så tæt, at vi tør præsentere dem under ét, igen på kort 3. Dette med at *nyse* synes i samme egn oprindelig at være betegnelsen for, at man forbeholder sig noget, ”sætter sig” på det: *a nyjser får awijsen* (= jeg siger helle for avisen; jeg vil have den, når den kommer eller bliver ledig).⁸ Ved at bruge råbet i fangeleg markerer man, at den fangede er ”udset, valgt” som offer.

Et råb og navn på legen, som meddeles spredt fra hele Nørrejylland – og sporadisk fra det nordligste Sønderjylland – er *sidst(!)*, jf. kort 4. I denne isolerede form virker det som et købstadsord, der har bredt sig⁹, uden dog at være slået igennem som råb i det centrale Østjylland; nord for Limfjorden er ordet stedvis vokset sammen med den ældre glose: *sidst-ta'(!)*. I Nordøst- og Nordjylland har det ny ord muligvis kunnet støtte sig til en ældre lokal betegnelse: *sidstepik(!)*, meddelt (som udråb og/eller navn) af en del kilder i et bælte Ringløbing-Skive-Randers, mere sporadisk også nord- og sydfor, og undertiden (som udråb) afkortet til *pik!* Jf. atter kort 4; her skelnes ikke mellem udråb og navn, og 3 meddelelser fra Thy og Mors om varianten *sidstedask(!)*

er ikke medtaget. Det er formentlig den selvsamme ældre betegnelse *sidstedask* (mv.), som (afkortet anderledes) ligger til grund også for købstadsordet *sidst(!)*.¹⁰

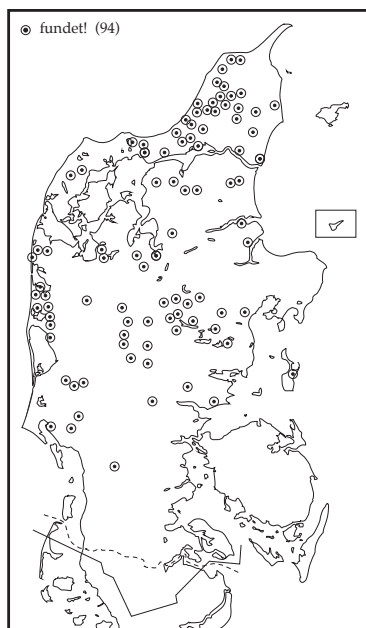
Det virker umiddelbart sært at råbe noget med *sidst!*, når meningen er, at legen skal fortsætte (med en ny fanger). Ældre kilder viser da også, at råbet og navnet oprindeligt var knyttet til et farvel-ritual blandt faste kammerater: *når Børn går fra hinanden, er det almindelig Skik, at de give hinanden Sidste-Pik (et lille Slag med Hånden), det gjælder da om hvem der sidst kan komme til at slå; den siger da triumpherende: "du bær mit Sidste-Pek"*.¹¹ Herfra er ordet så lånt over til fangelegen.

Flere steder har man udviklet helt specielle (og geografisk stærkt begrænsede) fangeråb (og dermed også mulige ny navne på legen). Mellem Mariager og Randers meddeler 5 kilder således udråbet og navnet *dovs(!)*, ligesom den der starter som fanger kan hedde en *dovs* (mon ikke = *duks*, jf. artiklens slutord om skolens rolle). Fra 2 sogne på Sydmors meddeles et råb *golendel!*, *goliender!* (eller noget lignende), og 2 kilder i Sydthy siger, man råbte *po(m)pas!* – hvilket minder om 3 nordøstjyske kilders *pas!* Ingen af disse sidste råb kendes ellers fra leg, if. Jysk Ordbogs samlinger.

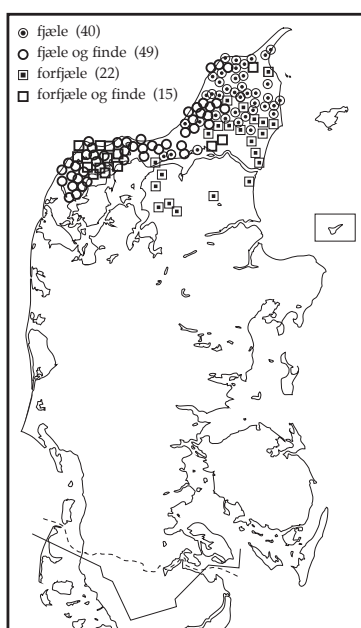
I 7 indberetninger fra Esbjerg-Ribe-egnen anføres ordet *salt(!)*, men konteksten tyder på, at ordet snarest har været brugt i en af de mere udviklede typer tagfat.¹² 6 østjyske meddelere mellem Ålborg og Skanderborg kender råbet *svie!* eller *sveden!*, som ellers mest hører hjemme i boldspil af typen antonius (dér råbt, når man ramte en af de andre med bolden).¹³ Den slags overkrydsninger af råb og navne legene imellem kan ikke undre, i betragtning af at alle børn kendte en bred vifte af lege, som de praktiserede på skift – afhængigt af det fysiske sted, hvor megen tid der var til rådighed, hvor mange og hvilke kammerater der gad være med.

2. Gemmeleg uden dikkedarer

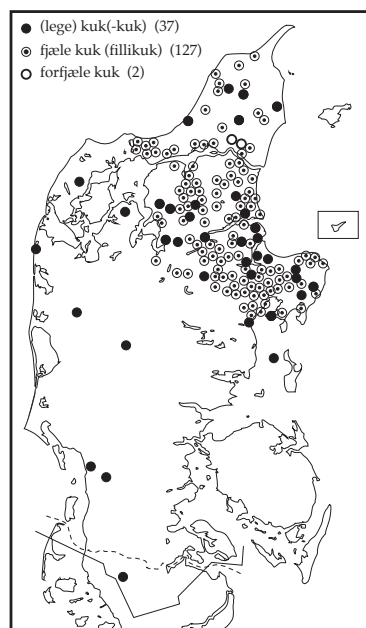
Næsten ligeså enkelt som fangeleg kan gemmeleg udforme sig. En af deltagerne stiller sig op mod en mur eller et træ, holder sig for øjnene og tæller højt til 50 eller 100, mens de andre gemmer sig; derpå råber han/hun *nu kommer jeg!* (el.lign.) og begynder at lede. Når en af de

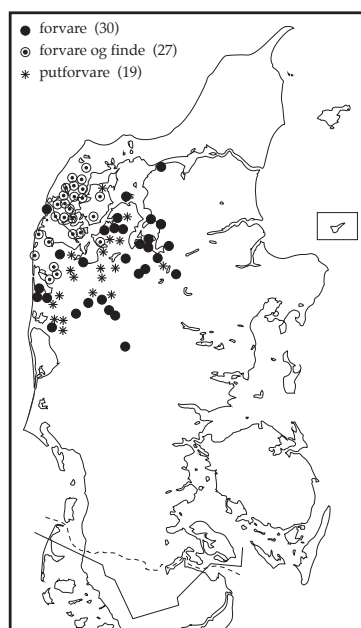
Kort 5

Kort 6

Kort 7

Kort 8

skjulte bliver fundet, råbes der blot *fundet* (*funjen*, *fojen* el.lign., evt. sammen med den fundnes navn), jf. kort 5. De fundne er ude af legen og venter bare på, at alle bliver fundet. Går det trægt, kan den, der leder, forlange at *ihvor du er, så sig kuk(-kuk)*, og så skal de gemte kukke (selvfølgelig så fordækt som muligt). Går legen helt i stå, bliver finderen presset til at give op og råbe *kom frit frem!* Det er under alle omstændigheder den først fundne, der skal ”stå” i en ny omgang.¹⁴

Ligesom ved fangelegen er det oplagt at navngive legen efter, hvad den går ud på. Derfor hedder den *at fjæle*, evt. *forfjæle* (*og finde*) i et stort nordjysk område, hvor (*for*)*fjæle* er det almindelige ord for at gemme (sig)¹⁵, jf. kort 6, der viser klare geografiske præferencer både for valget *fjæle* / *forfjæle* og for medtagelse af ordet *finde* eller ej. Nogle husker måske, hvordan Hausgaard sang, at *mæ a Villy, vi hår føltes a i åltj slavls veer, lieg fra vi som bøen rænt runtj å lejje fil å slåest*.¹⁶ Men Hausgaard stammer også fra Ugilt helt mod nord i Vendsyssel.

I store dele af Nordøstjylland indgår kuk(-kuk)-råbet i navnet, enten alene (i den sydlige del af området): (*at lege*) *kuk(-kuk)* – eller mod nord som alternativt efterled til *fjæle*: (*at*) *fjæle-kuk* (med udtaler som *fiel-kuk*, *fillikuk* etc.), jf. kort 7.¹⁷ Som det ses ved sammenligning af kortene 6 og 7, lapper navnet *fjæle-kuk* ind over (*for*)*fjæle* (*og finde*) i Nordhimmerland, Hanherrederne og Sydvestsyssel, og den stærkere overlapning i en relativt ny spørgeliste som CX kunne tyde på, at *fjæle-kuk* har bredt sig nordpå i første halvdel af 1900-tallet.

I Nord- og Midtvestjylland er det et andet ord for ”at gemme (sig)”, der tager over – i navnet *forvare* (*og finde*), jf. kort 8.¹⁸ Området er ret skarpt afgrænset mod nord- og nordøst, men i syd (Holstebro- og Skive-egnen) er der et betydeligt overlap til det navn på gemmelegen, som dominerer i resten af Midtjylland samt Syd- og Sønderjylland, nemlig *put* (udtalt med *u* eller *o*), jf. kort 9. I overlapsområdet er der sågar udviklet en blandform: *put-forvare* (medtaget på både kort 8 og 9), og et par kilder ved Ringkøbing Fjord meddeler en anden blandform: *put og finde*.

Med navnet *put* kommer legens finde-fase slet ikke til udtryk; navnet bygger udelukkende på dialektens udtryk for at gemme sig, nemlig *putte sig*. Som navnevarianter finder man *at (lege) puttes*

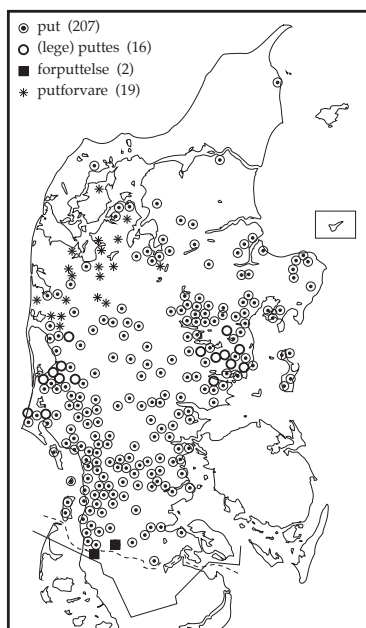
(syd for Ringkøbing og på Odder-egnen), *forput* og *forputtelse* (i Sønderjylland), jf. kort 10. På Aabenraa-Sønderborg-kanten hedder det dog i ældre kilder *forpip*, *pip(pelip)*, *forpippelse* el.lign. (efter verbet at *pippe sig*), og på Als kendes legen under navnet (*at*) *klikkes-væk* (alt dette også vist på kort 10).¹⁹

Alt tyder således på, at den simple fangeleg kendes i hele Jylland under forskellige navne. Men hvad råber fangeren så, når han berører sit ”offer” – syd for det område, hvor det hedder *fundet*! – altså groft sagt syd for en linje Esbjerg-Kolding? (jf. kort 5). Før vi vover et svar på dette, vil vi betragte en anden hovedvariant af gemmelegen, der gik voldsommere for sig – og derfor ikke som den netop beskrevne godt kunne leges indendørs.

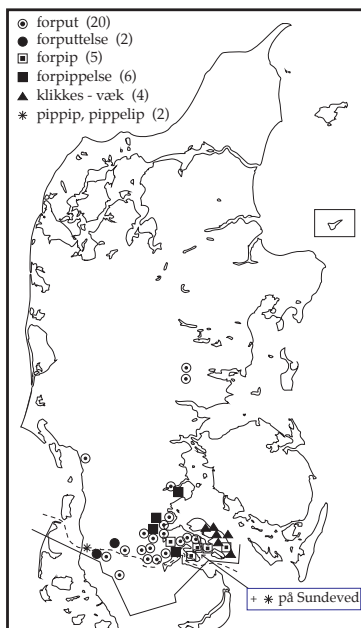
3. Gemmeleg med mål

Denne lidt mere komplicerede (og udfordrende) gemmeleg går ud på, at fangeren, når han/hun finder en skjult, skal skynde sig tilbage til ståstedet og ”krone” vedkommende, typisk ved at klappe på ståstedet og råbe *1, 2, 3, xxx for Jørgen!* (hvor ordet xxx er lokalt bestemt, jfr. ndf. – og helt uomgængeligt!). De skjulte behøver ikke – som i den ovenfor beskrevne gemmeleg – at blive på deres skjulested; de har muligheden for at ”klappe sig selv fri” på ståstedet, både før og efter de er fundet, i førstnævnte tilfælde ved at snige sig derhen, i sidstnævnte tilfælde ved at spæne derhen hurtigere end fangeren, der har opdaget dem. I så fald træder de ud af legen og undgår at blive fangere næste gang. Nogle steder kan de også klappe de allerede fangne fri, så fangeren må begynde forfra. Ved yderligere udvikling kan der indlægges ”heller”, hvor deltagerne står ”i fred”, skønt synlige; men vi stopper ved den beskrevne enkle udgave af legen.²⁰

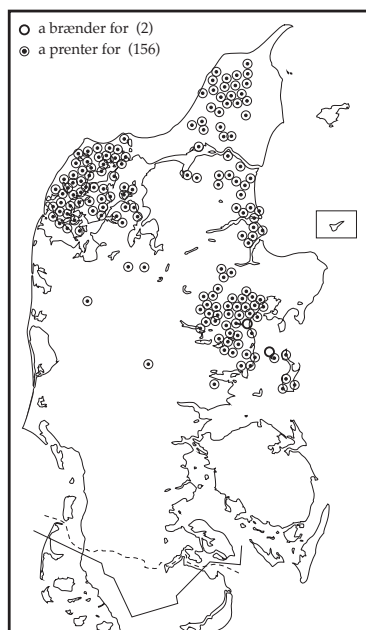
Når man ”kroner” en fundet, sker det i et stort nord- og midt-østjysk område med formlen: *a prenter for Jens* (etc.), eller hvis den gemte kommer først til målet: *a prenter for mig selv*. I det samme område kaldes legen (*at*) *prente*, så vi kan tillade os at samle råbet og legens navn på ét og samme kort 11. *Prente* betyder egentlig at nedfælde noget sirligt med trykte bogstaver (fx erindringsvers over en afdød, affattet af stedets degn og hængt op i hjemmet); i børnenes brug af ordet er det – ligesom de andre legeråb – reduceret til en ”melding”

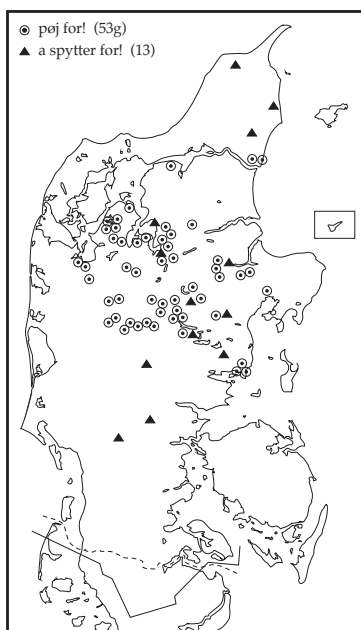
Kort 9

Kort 10

Kort 11

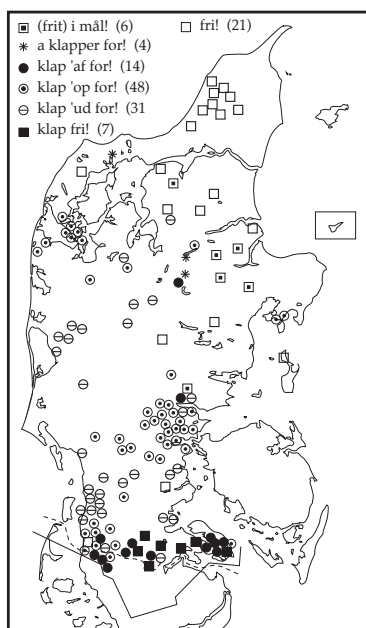
Kort 12

om korrekt udført handling. Forsøg på at finde mening i det sære ord har i det gamle Århus og på Tunø ført til forvanskningen *a brænder for Jens / mig selv*.²¹

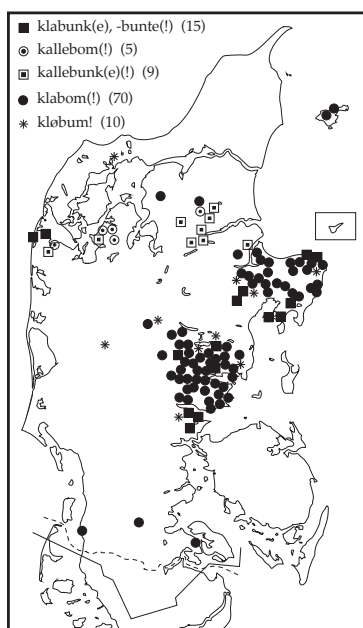
Umiddelbart syd for, i Herning-Skive-Hobro-Randers-Silkeborg-området, lyder råbet *pøj for Jens / mig selv*, og der skal spyttes forinden eller efter. I nogle kilder (og kendt sporadisk videre om) er spytteriet verbaliseret: *a spytter for Jens / mig selv*. Jf. for begge dele kort 12. Kraften i at spytte har ældgammel hjemmel i folketroen; tilbage i tiden ledsager spytklatten ofte de besværgelser, hvormed djævelen og andet utøj blev fordrevet²², og den har op til vor tid fungeret som endegyldig besegling af en handel. Det at spytte er heller ikke begrænset til gemmeleg, men indgår fx også i boldlegen antonius; den har derfor sjældent sat sig spor i den enkelte legs navn. Kun en enkelt himmerlandsk meddeler kalder den her behandlede gemmeleg *spytte-på-stolpe*, og i et par andre himmerlandske sogne hed legen *tve-brændt* (efter fangerens råb) – hvor *tve* er en alternativ verbalisering af at spytte²³, og hvor *brændt* muligvis gemmer samme forestillinger som råbet *a brænder* ovenfor.

Længere sydpå i Jylland bruges adskillige råb, som baserer sig på den væsentlige handling, at der klappes på målet: *klap ud for Jens / mig selv*! lyder det i Ringkøbing-egnen, i det nordvestlige Sønderjylland og i Sydøstjylland; *klap op for Jens*! (men sjældent ...*for mig selv*) siger man i Vejle-Kolding-egnen, i det sydvestligste Sønderjylland – og på Thyholm!; *klap af for Jens*! høres almindeligt syd for en linje Åbenrå-Tønder (men for sig selv siger man *klap-fri*!); mere sporadisk forekommer råbene også andre steder i Midt-, Syd- og Sønderjylland; jf. kort 13. Også i den nordøstlige del af Jylland står der – ved siden af ovennævnte generelle råb – en særlig formel til rådighed for den, der ”kroner” sig selv: *fri (for mig)*! eller (*frit*) *i mål*! (se igen kort 13). Denne formel lapper nogle steder ind over formlen, man bruger, når man ønsker for en tid at træde ud af legen – men dén forbindelse må vi forbigå her. Omvendt kendes fra 3 nabosogne lige vest for Vejle fjord et pudsigt råb, når man ”kroner” en anden: *skrabalder for Jens*!, og på grænsen til Sønderjylland er optegnet et *skærboldt for Jens*!

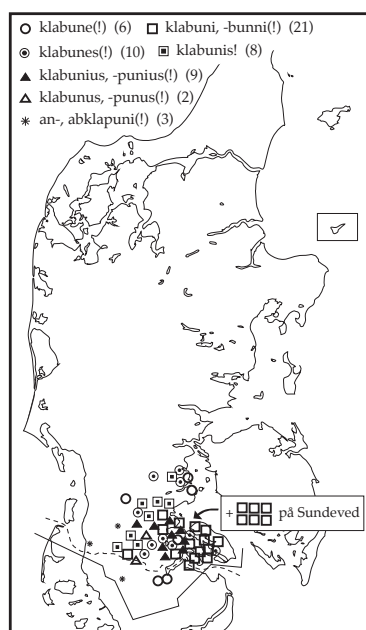
Der er kun få meddelelser om, at gemmelegen med mål har taget navn efter råbene *a prenter*, *a spytter*, *pøj for ...*, *klap ud/op/af for ...*

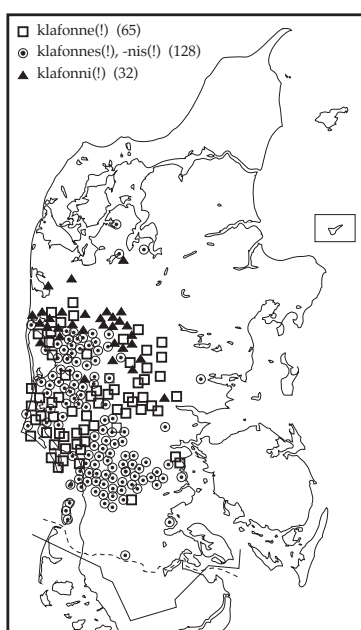
Kort 13

Kort 14

Kort 15

Kort 16

etc. – nærmest kommer navnet *prente-put* (i et par optegnelser fra det østlige Midtjylland).²⁴ I stedet hedder legen i størstedelen af Midt-, Syd- og Sønderjylland noget, der med god vilje kan indpasses under ét af følgende typenavne: *klabom* (jf. kort 14), *klabuni(s)* (jf. kort 15), eller *klafonne(s)* (jf. kort 16). Alle tre typer har adskillige varianter, og forvanskninger er der nok af. De pågældende navne anvendes også som råb, især når man ”kroner” en anden: *klabom* / *klabuni* / *klafonnes for Jens!* – men da (som det forstås) i konkurrence med de netop nævnte *klap-op/ud-råb*.²⁵

Alle navnene på kort 14-16 har hovedtryk på sidste led: *-'bom*, *-'bunes*, *-'fonnes* etc., og alene dette tyder på indlån sydfra. Varianterne *anklapuni*, *abklapuni* (på kort 15) er faktisk rent nedertyske²⁶, og i det lys forekommer det sandsynligt, at også de øvrige (fonetisk og geografisk nærstående) former på kort 15 er tillempninger af dette nedertyske navn til stedlig dialekt (som er langt bedre bekendt med stavelsestypen *b* + lang vokal end med *p* + lang vokal): *-bune*, *-buni* (dominerende mod nord og vest), *-bunes*, *-bunis* (dominerende i sydøst). Varianten *-bun(i)us* (ret centralt i området) er vel en spøgelfuld ”latinisering” (som bringer legens navn i klasse med boldlegen *antonius*); en kortvokalisk variant *kla'bonnes* (optegnet 4 steder i området) er muligvis påvirket af naboområdet *kla'fonnes*. Af mere udsporede former kan nævnes *klapunnels* (fra 2 meddelere på Åbenrå-kanten) og *kapuldres* (fra 2 på Als).

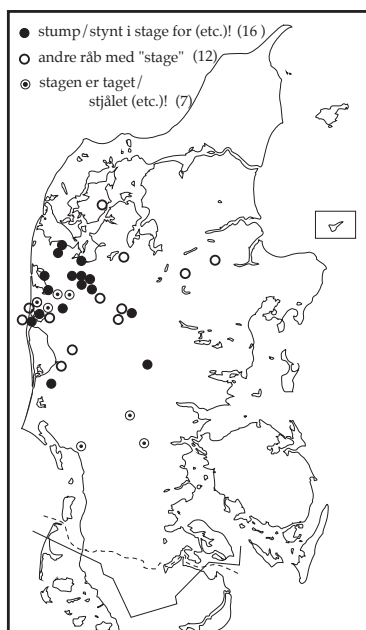
Det midt- og sydøstjyske *klabom* (kort 14) kendes if. Ømålsordbogen også på Lolland-Falster, endda med flere af de samme varianter (*-bunt(e)*, *-bunke*).²⁷ Det antydes dér, at navnet kan være en omdannelse af den type ”krone”-råb, vi har omtalt ovf. (også brugt som navne på legen), i ømål *klap-om*, *klap-op*, *klap-ud*, *klap-under*.²⁸ Forklaringen kunne for så vidt også gælde de jyske *klabum*-former; de er (som kort 13 viser) netop oplyst fra egne af Østjylland, hvor der (i modsætning til naboegnene mod vest og syd) savnes oplysning om klart gennemskuelige råb og navne af typen *klap 'op*, *klap 'ud*. Hvorfor Østjylland og Lolland-Falster så følges i navngivning, uden at et mellemliggende område som Fyn er inddraget, får stå hen; måske har *klabom* været introduceret også dér, blot uden at slå igennem (og udkonkurrere fx *klap-ud*). Helt særjyske er varianter som *klabone*

(3 kilder på Djursland) og formerne med 1.led *kalle-* (langt nord- og vestfor typens centralområde, jf. kort 14) – for ikke at tale om et enestående, helt forvansket *lakkebontus* fra Hanherrederne.²⁹

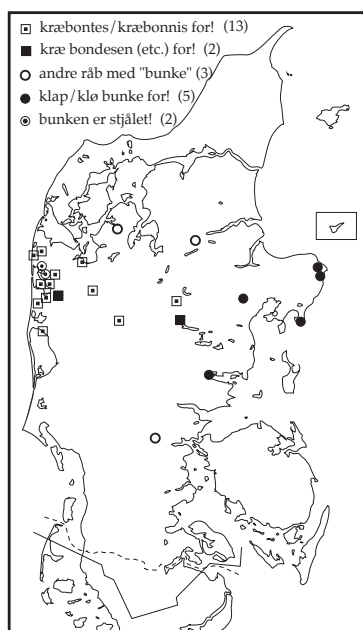
Klafonnes breder sig (som vist på kort 16) over et stort vest-, syd- og sønderjysk område, og udtalen varierer en del. Ligesom i *klabom* kan den trykssvage forstavelse også høres med *e/æ*; efterleddet er normalt stødløst, men har på Esbjerg-Ribe-egnen konsonantstød (*-fon'nes*), hér dog som variant til en stødløs, langvokalisk udtale (*-fo·nes*), der minder om nabo-typen *klabunes*; endelig kan ordet udtales uden eller med slut-*s*, det sidste dominerende mod syd, det første helt i nord (hvor den trykssvage vokal er *-i*: *-fonni*). Typen skyldes muligvis indlån af nordfrisisk *klafunus*³⁰, men mange meddelere viser med skrivemåden *klap-fonnes* el.lign., at de sætter ordet i forbindelse med handlingen at ”klappe ud”.

Når ”krone”-råbet en enkelt gang i Vestjylland er optegnet *klap æ fonne(r) for æ stå-g*³¹, står vi næppe over for et ældre substantiv *fonne(r)*, som kunne ligge bag formen *klafonnes*; snarere er det en misforståelse af råbet *klafonne*, her blot kombineret med et andet ældre råb i Midtjylland. Vi sigter her til en række (overvejende ældre) optegnelser af råb og navne som: *klap i stage* (2 steder mellem Viborg og Randers), *a tinker min stage* (Holmsland), *stump/stynt i stage for Jens* (hele 11 optegnelser i egnen mellem Lemvig, Herning og Ringkøbing).

Den stage, der er tale om, forklares sådan af Evald Tang Kristensen: *Den, der skal tage, stiller sig ved Indgangsdören, og han har æ Stååg. De andre Börn løber om på den anden Side af Huset, men stiller sig, nogle ved ét Hushjørne og nogle ved et andet, om de kan se deres Snit og liste sig om til æ Stage uden at blive seet af den, der tager ... om han kan være så heldig at få Öje på nogle af de Legende ... råber han: Stondt, Jens (etc.) ... kan det ske, at et andet af Börnene er heldigt nok til at komme om til Dören fra den modsatte Husende ... giver han et Slag på Dören og råber: Æ Stååg æ tawwen! (= stagen er taget). Den, der tager, seer sig overrasket om og mærker, at han er overrumplet. Nu er Legen forbi, og skal den fortsættes, må den samme tage igjen.*³²

Kort 17

Kort 18

Men, hov! – det er jo slet ikke den gemmeleg, vi behandler her. Hvad der beskrives, er legen ”hjørnekigger” (hvor hjørnerne af et hus er fristeder), og tilmed i en ældre udgave, hvor initiativet i legen ligger nok så meget hos de deltagere, der er ”i marken”. Den der tæller, skal først og fremmest forsvare sin ”stage”, symbol på ”krone”-stedet; om det engang har været en konkret genstand, der blev bevogtet (fx en stage = tøjrepæl), er umuligt at sige. I andre ældre kilder kaldes ”krone”-stedet *æ bundt* eller *æ bunke*, og så er det dét, finderens ”ejers”, og som slaget står om.³³ Til brug i den yngre gemmeleg er de pågældende råb åbenbart blevet omfortolket: hvor det i citatet ovenfor er deltageren ”fra marken”, der triumferende kan kalde stagen for taget, er det nu sidenhen (ligeså meget eller kun) finderens/forsvareren, der bruger råbet til at ”krone” med: *stagen er taget for Jens!*³⁴ Eller man er – skønt legen stadig kan hedde *stump-i-stage* – gået over til et af de yngre ”krone”-råb, fx *pøj for Jens*.³⁵

Hvad der ligger bag substantiverne *stage*, *bundt* og *bunke* og bag verber som *stunte* / *stynte* / *stumpe*, kunne nok fortjene en nærmere

undersøgelse, men det ville føre for vidt her.³⁶ Vi skal nøjes med (på kort 17-18) groft at registrere, hvorfra vi har sådanne typer af udråb/ navne belagt. Ved en senere granskning af disse udtryk bør formentlig også formerne *klabunke*, *kallebunke* og *klabunt(e)* (fra kort 14) inddrages – som rester af eller sammenblandinger med ovennævnte *bunke/bunte*-navne.

Alting har en ende

Inden vi lukker ned, skylder vi svar på spørgsmålet i slutningen af afsnit 2: syd for en linje Esbjerg-Kolding, hvad sagde man dér i den simple gemmeleg, når man fik øje på en af de gemte? Mangelen på optegnelser af råbet *fundet!* kan tænkes forklaret på tre måder: (1) Man praktiserede ikke den simple form, men legede kun gemmeleg med mål, hvor der skulle ”krones”. (2) Man legede godt nok også simpel gemmeleg, men (2a) brugte en anden formel end *fundet!*, (2b) man brugte ingen fast formel.

Forklaringen må vist blive en kombination. I spl. AK 3 inviteres Jysk Ordbogs meddelere i lige høj grad til at oplyse ”finde”- og ”krone”-formler (uden at der i spørgsmålet sondres mellem de to typer af gemmeleg); men en gennemgang af svarene viser, at jo længere man bevæger sig sydpå, des mere er det gemmelegen med mål, meddelerne beskæftiger sig med. Det ser ud til, at man hernede i højere grad har leget med mål end uden – hvilket også siges direkte en enkelt gang: *Put og klafonnes var to lege ... Ved Klafonnes, som var den oftest benyttede leg (gjorde vi sådan og sådan).*³⁷

Det kan i øvrigt forklare, at det nemme og beskrivende navn *put* undertiden (ligesom lidt længere nordpå) har bredt sig til den frekvente leg (skønt man naturligvis har fastholdt det på stedet indarbejdede ”krone”-råb:) *put = skjul. Den, der ”er den”, står med ansigtet mod en mur, tæller højt til fx 50 og løber så ud for at finde de andre. Når han har fået øje på en, gælder det om at løbe tilbage til tællestedet og ”klappe ham af” ... ”abklabuni Misse (fx)”. På et tidspunkt i min barndom gik især dansksindede over til at sige ”krone” i stedet. De voksne kaldte også selve legen abklabuni; men jeg har selv kun kaldt den put.*³⁸

Men man har også kendt den simple gemmeleg; omkring et dusin meddelere syd for Kongeåen modstiller (eksplicit eller ved

navnemodsætning) de to typer gemmeleg. Stort set alle fortæller, hvad der blev råbt i legen med mål (*klafonnes / klabuni for ... , klap aflud for ...*), men kun to kommer ind på råbet i den simple gemmeleg: *Ved Put sagde man ikke noget*.³⁹ *Vi legede put, men jeg mindes ikke, at vi råbte noget*.⁴⁰ Det gjorde man naturligvis, ellers fik man jo ikke markeret, at den og den var fundet! Hvad meddeleren mener, er at man ikke anvendte en fast formel (som det nørrejyske *fundet!*). Man kunne jo også bare sige – som vi har det fra en nørrejysk meddeler (der ellers godt nok kendte formelen *fundet!*): *Hans, a ka godt se dig, du står henne ved hønsehuset*.⁴¹

Hvad vi slet ikke er kommet ind på, er, hvor børnene kendte legene fra (inkl. deres navne og de forlangte råb). Der gives næppe noget helt enkelt svar på dette spørgsmål. Men gang på gang i optegnelserne omkring lege dukker skolen op som et vigtigt legested, og der er ingen tvivl om, at den har spillet en betydelig rolle for legenes spredning, praktisering og normering. Ud over landet var den lokale skole jo det sted, hvor man – i frikvartererne – havde mest fritid sammen med mange andre børn. Hjemme på en gård havde også børn pligter at passe; de nærmeste nabobørn havde normalt heller ikke fristunder på samme tider som en selv; og ofte var der simpelthen for få børn samlet til de bare lidt mere organiserede lege – selvfølgelig, som en meddeler siger: medmindre der blev holdt fødselsdag!

Litteratur og kilder:

JMøller.HL. = Jørgen Møller: *Hund i lænke – og 99 andre gamle fange- og findelege*. 1990.

Derudover værker med samme forkortelser som i www.jyskordbog.dk > kilder.

Spl. AK 3, top. 1707.1 (og lign.) henviser til besvarelsener af Jysk Ordbogs spørgelister (med angivelse af spørgelistens litrabetegnelse, spørgsmålets nummer og meddelersens topografisk baserede nummer. De topografiske numre er forklaret i Åge Skjeldborg: *Topografisk ordning af Danmarks egne* (1967), udlagt som pdf-fil på centrets hjemmeside www.jysk.au.dk > Samlinger > Ordbogskartoteket > Topografisk ordning (link i teksten). Al citering fra spørgelisterne er normaliseret (bl.a. ved anvendelse af gældende retskrivning).

Noter:

¹ Jf. JMøller.HL.9. – ² Socialdemokraten 24/6 1955, Tillæg.6. Se tilsvarende Aarhus Stifts-Tidende 9/12 1954, BarnÅrhus.II.1957.75. – ³ Det drejer sig primært om besvarelserne på Spl. AK 3 (udsendt fra 1967), Spl. BN 34 (udsendt fra 1973), som. DB 25 (udsendt fra 1990), Spl. DG 6 (udsendt fra 1995), og endelig Uffs Mindre Spørgeliste 2 (udsendt i JO-regi 1954-57); sidstnævnte er naturligvis særlig værdifuld, fordi disse meddelelser erindring rækker helt tilbage til omkr. 1870. – ⁴ Jf. Spl. BN 34, top. 1313.5: *Vi sagde tåen; tik kendes også, men det var vist fra børnene, der talte fint inde i storbyen Fjertritslev.* – ⁵ På Læsø bruges ordet *plø-s* (udtalt uden stød, som et ældre tostavellesord) som udråb i en fangeleg mellem to mål, og fangeren kaldes *plø-si* (= pløsen). Jf. AEspLæsø.II.229. – ⁶ AarbogSkive.1988.32. – ⁷ HPHansen.Opt. PSkC ms. 199:136 (top. 2477), og AEsp.Læsø; hhv. Aakj.JF.83. – ⁸ AEsp.VO.III.73. – ⁹ Spl. BN 34, top. 2474.2: *Ta pøs! – dette sagde mine fætre og kusiner altid til min store forundring. "Vi fra byen" (og det må vel være Skive) sagde: sidst.* – ¹⁰ Jf. ODS. XVIII.1261 + 1247. – ¹¹ DFS 1922/70 s.457 (top. 2543). Optegnelsen støttes af et par østjyske optegnelser ved Valdemar Bennike (DFS 1922/22); desuden af flg. (Spl. BN 34, top. 1709): *Jeg har en kusine på min alder (dvs. f. ca. 1910); når hun har besøg af hendes bedste veninde og følger hende op til vejen, siger de sidst pik til hverandre, til stor forargelse for naboerne.* Ritualet kendes videre omkring (jf. ODS sidsteslag, -rap, -pik, -klap). – ¹² Jf. også HostrupD.II.4.120 (top. 3131) samt Feilb.III:149. – ¹³ Jf. Feilb-optegnelse efter Jens Kjær (top. 2236) og DFS 1906/46 (top. 2073); hhv. DSt. 1922.103 (top. 1999) og DFS 1906/1 (top. 1873). – ¹⁴ Jf. JMøller.HL.79f, hvor denne type kaldes Kukskjul. – ¹⁵ Jf. www.jyskordbog.dk > ²*fjæle* 1-2. Alle oplysninger, hvor (*for*)*fjæle* blot bruges beskrivende, er udeladt. – ¹⁶ Hausgaard.N. (visen Mig og Villy). Oversættelse: *Jeg og Villy, vi har fulgtes ad, lige siden vi rendte rundt og legede skjul og sloges.* – ¹⁷ Optegnet allerede i O.Bork 1814. VSO.648. (top 1912). – ¹⁸ Jf. www.jyskordbog.dk > ²*for'vare* 1-2 – ¹⁹ Vi har p.t. ikke et kvalificeret bud på, hvad *klikkes* kommer af. – ²⁰ Jf. JMøller.HL81f., hvor denne type kaldes Klap-op. – ²¹ Fx Dialektstudier.II.246. – ²² *Når gamle folk skal i en ren skjorte, siger de, idet de spytter igjennem skjorten: Pøj, i Jesu Navn, nemlig for at fordrive troldene, djævelen o. lign.* Krist.DS.VI.1.142 (top. 2135). – *de* (dvs. de underjordiske) kunde ligefrem stjæle Menneskebørnene, og forældrene saa dem aldrig mere. det kunde dog forhindres, naar Moderen spyttede tre Gange for Vuggen, idet hun sagde "pø, pø, pø!", før hun lagde Barnet deri. KThuborg.Harboøre.207f. (top. 2431). – *Når man fandt noget på sin Vej, måtte man først, inden man tog det op, sige: pøi for jerre, pøi for skurre, å pøi for ålt de, der ligger å Hamborre gar (= pøj for edder, pøj for skurv, og pøj for alt det, der ligger på Hamborg gade); gjorde man det, var man sikker på, at man ikke blev "jerreslåwn", dvs. forgiftet.* PSkC ms. 337.1 (top. 3041; medd. f. 1834). – (som veritabel ed:) *Twī sætter a meld Dæwlen å mæ!* (= en spytklat sætter jeg mellem djævelen og mig). Krist.DS.II.323 (uvis jysk kilde). – ²³ ODS.XXIV.1151 *tvi*, F.II.890 *ptøj* (med udtaler som *tvi*, *ty*). – ²⁴ Jf. også dette herlige glimt i Budst.1957.45 (top. 1925): *Så legede vi at prente. Der var tøserne også med. Men først skulle det så bestemmes, hvem der skulle stå først, og det var gerne en af de store tøser, der havde*

lært at sige: "Elle belle ..." ... Men hun slap altid fri, da hun vidste, hvor (i kredsen af deltagere) hun skulle begynde (at tælle). – ²⁵ Spl. AK 3, top. 3084.2: (vi legede) *klafonnes* ... ser han (dvs. finderen) *en*, klapper han på døren og siger: *klappet NN ud*. – Spl.AK 3, top. 2301: *klap å* (= af) eller *klabomme*. – ²⁶ Jf. Mensing.Wb.III.139: *Klapuner* (med råbet *afklapuner*). – ²⁷ ØMO.9.389f.: *klabum*, *klabunka*, *klabunte*, mv. – ²⁸ ØMO.9.403+410. – ²⁹ Spl. AK 3, top. 1285. – ³⁰ Jf. Mensing.Wb.III.133. – ³¹ Opt. ved Vald. Bennike (top. 2494): *klap e fon'ə får e stā'g = lege skjul med at klappe for hverandre på en nedrammet pæl*. – ³² Krist.BRL.227f. – ³³ Krist.BRL.229f. (uvis top), Sgr.IV.142 (top. 1680). – ³⁴ Ja, i et svar på Spl. AK 3 (top. 2539) er rollerne nærmest byttet om: *når man har fundet en, råbte man: æ stāg er tåen for N.N., og hvis en kom hen uden at være set, råbte han: æ stāg er frelst for ald dem der er tåen* (dvs. for ikke bare mig, men også de allerede fangne). – ³⁵ Spl. AK 3, top. 2452.2. – ³⁶ Det kunne i den forbindelse være interessant at efterspore materialet bag legen "Tage firstage" i JMøller: HL.63. Der optræder, i en leg for hvilken der antydes udenlandske panderter, begreber som "stav", "stondt" og "bod" – alle genkommende i ovn. Tang Kristensen-kilder til gemmelege med *stage*-navn. – ³⁷ Spl. AK 3, top. 3083.1. – ³⁸ Spl. DB 25, top. 3103.1. – ³⁹ Spl. AK 3, top. 3048.4. – ⁴⁰ Spl. AK 3, top.3089.1. – ⁴¹ Spl. AK 3, top. 2191.4.